

Krasnodębski, Dariusz; Olczak, Hanna

**Pozostałości najstarszej suraskiej świątyni
na uroczysku Piszczewo, woj. podlaskie
(stan. 21, AZP 41-85/3)**

"Podlaskie Zeszyty Archeologiczne", 10-11,
2014-2015, s. [107]-120

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POZOSTAŁOŚCI NAJSTARSZEJ SURASKIEJ ŚWIĄTYNI NA UROCZYSKU PISZCZEWO, WOJ. PODLASKIE (STAN. 21, AZP 41–85/3)

Okolo 1 km na południe od rynku i kościoła w Surażu, pośród podmokłych łąk związanych z, szeroką w tym miejscu na ponad 4 km, doliną zalewową Narwi, znajduje się niewielka wyspa, której wschodnia krawędź podcięta jest przez nurt rzeczny (ryc. 1). Ma ona około 300 m długości i prawie 200 m szerokości, wznosząc się na wysokość 4 m ponad otaczające łąki. Na powierzchni ponad 4,5 ha porastają ją różnego rodzaju krzewy i niewielkie drzewa¹. Mapy z końca XIX i początku XX w. pokazują ten obszar jako porośnięte drzewami pastwisko. Wyniesienie to wraz z otaczającymi je łąkami nazywane jest *Piszczewem*².

W kwietniu i maju 2014 r. na terenie *Piszczewa* przeprowadzone zostały archeologiczne badania wykopaliskowe³. Ich celem było zweryfikowanie informacji funkcjonującej wśród miejscowej ludności o istnieniu w tym miejscu pozostałości najstarszego kościoła suraskiego. W 1937 r. Aleksander Stafiński, autor wydanej w 1937 r. historii miasta, tak pisał na ten temat: *Legenda głosi, że na Piszczewie miała się kiedyś wznosić świątynia Znicza, a następnie rycerz Piszczakowski ufundował tam kościół, który z polecenia władz miał być przeniesiony do Suraża w ciągu jednej nocy. (...) Obecnie na Piszczewie zauważyć można kamienie na małym wzniesieniu, służące za fundament owej świątyni. Od Suraża na Piszczewo wiodła brukowana grobla przez rzekę i wskutek zmienienia koryta przez rzekę została w kilku miejscach przzerwana. Ludność korzystała i korzysta niejednokrotnie z dobrego kamienia brukowego z owej grobli. Na niższych miejscach grobli kładziono faszyne, która z pod bruku wygląda wymyta przez rzekę. W pobliżu Piszczewa znajdują się ukryte w błotach groble brukowane i przejścia przez rzekę. Są to tak zwane „brody Witoldowe.”* [Stafiński 1937: 18]. W Społecznym Muzeum Archeologiczno-Etnograficznym w Surażu przechowywane są ceramiczne płytki, kafle i drewniane

¹ Leszczyna zwyczajna (*Corylus avellana*), głóg jednoszyjkowy (*Crataegus monogyna*), szakłak pospolity (*Rhamnus cathartica*) oraz berberys zwyczajny (*Berberis vulgaris*). Mniej licznie występują także rośliny owocowe: śliwa, jabłoń i grusza, na ogół w formie niewysokich drzew. Jako domieszka spotykane są również grab pospolity (*Carpinus betulus*), dąb szypułkowy (*Quercus robur*) i brzoza brodawkowata (*Betula pendula*). W miejscach nieporośniętych przez drzewa i krzewy zachowały się bogate gatunkowo fragmenty muraw kserotermicznych [Pirożnikow 2015].

² Grunty te są własnością parafii Suraż. Za życzliwą pomoc okazaną w trakcie badań pragniemy w tym miejscu serdecznie podziękować proboszczowi parafii Księdzu Jerzemu Bezubikowi.

³ Prace badawcze sfinansowane zostały ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Suraż i Liškiava – średniowieczne ośrodki władzy na pograniczu Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Za pomoc w organizacji badań i cenne wskazówki udzielone w trakcie ich trwania chcielibyśmy serdecznie podziękować mieszkańcom Suraża, zwłaszcza zaś Witoldowi Litwińczukowi i Zenonowi Jarmocowi oraz lokalnym władzom samorządowym.

Ryc. 1. Suraz, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. Białystok. Widok na stanowisko (fot. D. Krasnodębski)

Fig. 1. Suraz, site 21 (*Piszczewo*), Białystok county. View of the site (photo D. Krasnodębski)

detale architektoniczne, które według informacji pochodzącej od Władysława Litwińczuka, twórcy i pierwszego kustosza muzeum, znalezione zostały na Piszczewie. W miejscu tym znajdować miano również cegły *palcówki* oraz ludzkie kości [Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (KESA), AZP 41–85/3; Pawlata 2008].

W źródłach pisanych nazwa uroczyska pojawia się w XVI wieku. W 1529 r. pleban suraski ks. Franciszek ze Lwowa, późniejszy biskup kijowski, dokonał zakupu ziemi na *Piszczewie* [Wróbel 2012]. W *Inwentarzu starostwa suraskiego* z 1558 r. wymieniony został kościół piszczewski, któremu królowa Bona podarowała dwie włóki ziemi [Maroszek 1995: 42n.; Sokół, Wróbel 2010: 157]. Natomiast w niewiele młodszy, bo sporządzony w 1562 r. *Rejestrze pomiarowym Suraza*, wzmiankowane są dobra kościelne na Piszczewie, jak również most *piszczewski*. Kościół zaś znajduje się przy rynku miejskim, tam gdzie obecnie [Maroszek 1995: 43]. Tradycja istnienia w uroczysku świątyni była znana w XVIII w. w pochodzących z lat 1700 i 1723 wizytacjach parafii suraskiej znajdujemy wzmianki o położonych na łące lub wyspie *piszczewskiej* ruinach [Sokół, Wróbel 2010: 157]. Zdaniem niektórych historyków na Piszczewie usytuowany był najstarszy suraski kościół, ufundowany prawdopodobnie na początku XV w. przez księcia Witolda, jak również miejsce ostatniego spoczynku Franciszka ze Lwowa, plebana suraskiego [Sokół, Wróbel 2010: 94n., 157n.; Wróbel 2012].

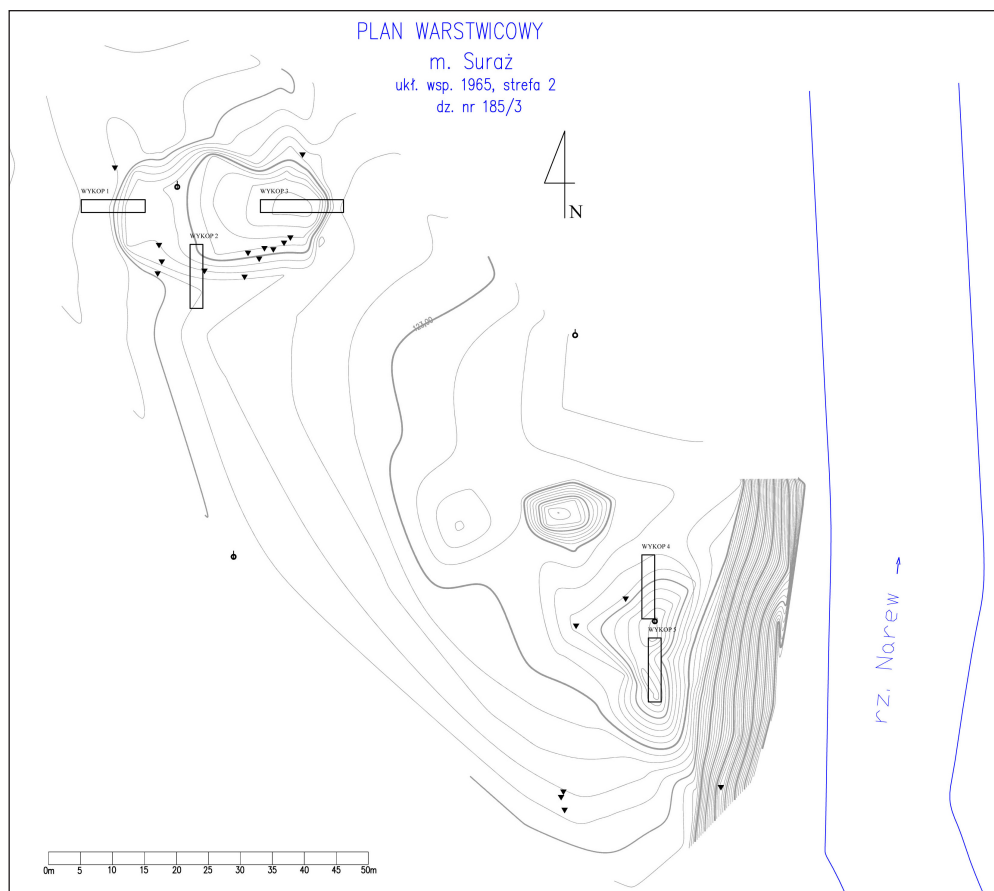
Podczas przeprowadzonej, przed rozpoczęciem badań, weryfikacji powierzchniowej stanowiska stwierdzono obecność dwóch niewielkich wzniesień, których charakter wskazywał, że mogą mieć one antropogeniczną genezę⁴. Pierwsze z nich, z widocznym na powierzchni ceglany gruzowiskiem, znajduje się tuż nad stromo opadającą skarpią rzeczną. Jego wymiary wynoszą ok. 25 x 15 m, z dłuższą osią po linii północ–południe. Od zachodu wyniesienie przechodzi łagodnie w otaczający je teren, wyraźna krawędź widoczna jest jedynie od strony północnej i częściowo południowej. Od wschodu podcięte jest skarpą Narwi. Wysokość względna tego wzniesienia dochodzi do 0,8–0,9 m. W jego sąsiedztwie na powierzchni widocznych jest kilka dużych głazów. Drugie wzniesienie położone jest w odległości ok. 60 m na północny-zachód od opisanego, w środkowej części uroczyska. Jest to w przybliżeniu prostokątny pagórek o wymiarach ok. 35 x 25 m, z dłuższą osią po linii wschód–zachód i z niewielkim kolistym podwyższeniem od strony wschodniej. Jego wysokość nie przekracza 0,9 m. Ma ono stosunkowo strome krawędzie, przy różnicy poziomów wynoszącej ok. 0,3–0,6 m na odcinku 2–3 m od strony zachodniej i południowej oraz 0,6–0,9 m od strony wschodniej i północnej. Na jego południowej krawędzi widoczne są duże głazy, z których część prawie całkowicie przykryta jest ziemią.

Na terenie stanowiska założono pięć wykopów – dwa na pierwszym wzniesieniu (wykopy nr 4 i 5) i trzy na drugim (wykopy nr 1–3). Łącznie przebadano obszar o powierzchni 1,06 ara (ryc. 2).

Wykop nr 4 wytyczono w północnej części pierwszego wzniesienia, obejmując jego krawędź i obszar położony u podnóża. W południowej części wykopu, w miejscu gdzie teren wyraźnie się podnosi, tuż pod humusem odsłonięto gruzowisko o miąższości ok. 0,2–0,3 m, utworzone z cegieł i płytek ceramicznych. Zalegały one w warstwie pomarańczowej, mocno zglinionej ziemi, w której znaleziono żelazny gwoździ oraz kilkadziesiąt fragmentów kafla. Poniżej znajdowała się pomarańczowo-żółta, gliniasta ziemia, przemieszana z zielonkawą gliną. Jedynym znaleziskiem z tej warstwy był niewielki fragment żelaznego drutu. Najniższy poziom tworzył szaro-brązowy, lekko zgliniony piasek, stanowiący pozostałość humusu pierwotnego, pozbawiony zabytków związanych z użytkowaniem tego miejsca w XVI–XVII w. Granicę opisanego wzniesienia stanowił płytki rów o płaskim dnie, znajdujący się około 1,5 m na północ od gruzowiska. W górnej części miał on ok. 2 m szerokości, a jego głębokość wynosiła 0,5–0,6 m. Znaleziono w nim fragmenty cegieł i płytek ceramicznych, a także kilka żelaznych gwoździ oraz oszlifowany agat (ryc. 7). Na stopie wypełniska rowu leżały cztery głazy, z których część ustabilizowana była w dolnej części mniejszymi kamieniami i fragmentami cegieł. W warstwie znajdującej się na obszarze położonym na zewnątrz rowu znaleziono prawie 40 gwoździ i drobnych przedmiotów żelaznych, kilka ułamków ceramiki i kilkanaście fragmentów cegieł. Wystąpiło w niej również kilkanaście zabytków krzemiennych. Spąg tej warstwy stanowiły drobne kamienie, tworzące luźno ułożony bruk.

Na nieco odmienne struktury natrafiono w wykopie, który obejmował swoim zasięgiem kulminację wzniesienia (wykop nr 5). Jego południowa i środkowa część została w dużym stopniu zniszczona przez mającą prawie 3 m średnicy i 1,4 m głębokości jamę, znajdującą się przy profilu zachodnim. Znalezione na jej dnie przedmioty świadczą, że wykopano ją w latach 80. XX w. Powierzchnię wykopu przykrywała cienka warstwa humusu i ściółki.

⁴ Miejsce to jest niestety także dość tłumnie odwiedzane przez tzw. *wykrywaczowców*, których nowe ślady widoczne są corocznie na powierzchni całego uroczyska. Przypuszczać można zatem, że znaczna część znajdujących się w ziemi artefaktów metalowych została już rozkradziona i przepadła bezpowrotnie, trafiając do szuflad lub zostając po porostu wyrzucona, zubażając nasze wspólne dziedzictwo.

Ryc. 2. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. białostocki. Plan rozmieszczenia wykopów (na podkładzie planu warstwicowego wykonanego przez METR Sp., oprac. Z. Tragarz)

Fig. 2. Suraz, site 21 (*Piszczewo*), Białostok county. Distribution of the trenches (based on the terrain map made by METR Sp., author: Z. Tragarz)

W części południowej kryła ona gruzowisko ceglane o miąższości prawie 0,5 m, przemieszane z rozmięknietą polepą i zglinioną ziemią. Wyższe poziomy tego rozsypiska zawierały głównie drobne fragmenty cegieł, w dolnych zaś przeważały większe kawałki, wystąpiły też pomiędzy nimi płytki ceramiczne, pojedyncze ułamki naczyń, kilka żelaznych gwoździ i kafle piecowe. Wyraźne nagromadzenie tych ostatnich widoczne było przede wszystkim w południowo-wschodnim narożniku wykopu. Poniżej gruzowiska zachowane były *in situ* struktury związane ze znajdującym się w tym miejscu budynkiem (ryc. 3). Przy wschodnim profilu wykopu, na długości ok. 1 m, widoczny był półkolisty murek, z którego zachowały się trzy poziomy cegieł. Jego zewnętrzne lico w dolnej części tworzyły główki leżących na płask cegieł, zaś rząd najwyższy główki cegieł ułożonych na wozówkach. Był on zapewne częścią konstrukcji o półkolistym lub kolistym kształcie i średnicy ok. 3–4 m. Od południa przylegał do niej krótki fragment

Ryc. 3. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. białostocki. Ceglane reliktury budynków, odkryte w wykopie nr 5 (fot. D. Krasnodębski)

Fig. 3. Suraż, site 21 (*Piszczewo*), Białystok county. Brick remains of the buildings discovered in trench no. 5 (photo D. Krasnodębski)

muru o szerokości ok. 0,85 m, z zachowanymi trzema poziomami cegieł. Ze względu na odsłonięcie jego niewielkiej części nie jest możliwe określenie wątku⁵. Południowy fragment muru, o szerokości jednej cegły (ok. 26 cm), posiadał bardziej regularny układ. Wydaje się, że reliktury te są pozostałościami ścian o przebiegu wschód–zachód. Jej znajdujący się w obrębie wykopu odcinek został prawdopodobnie rozebrany, albo też zniszczony przez wspomnianą wyżej współczesną jamę. Opisane wyżej konstrukcje spojone były zaprawą, o której świadczą 1–2 centymetrowe odstępy pomiędzy cegłami. Zachowany fragment ściany przylegał do posadzki ułożonej z kwadratowych płytek ceramicznych, o długości boku ok. 18–20 cm i wysokości 4–5 cm, ułożonych w rzędach po osi wschód–zachód. Została ona odsłonięta na powierzchni ok. 2 m² i zachowała się w prawie nienaruszonym stanie (jedynie w południowo-zachodnim narożniku wykopu została częściowo zniszczona).

W odległości ok. 4 m od opisanych murów, w północno-wschodniej części wykopu, znajdowały się pozostałości drugiej budowli ceglanej. Na powierzchni ok. 0,7 x 0,7 m odkryto tu prawdopodobnie narożnik budynku, którego ściana miała ok. 0,4 m szerokości. Zachowało się sześć warstw spojonych gliną cegieł, w większości *palcówek*, ułożonych na bruku z drobnych i średniej wielkości kamieni polnych. Jak się wydaje, trzy warstwy cegieł znajdowały się poniżej pierwotnego poziomu gruntu. Z konstrukcją tą związane jest gruzowisko zalegające w pasie o szerokości ok. 1,5 m na południe od niej, utworzone z mocno zglinionej ziemi, podobnej do tej odsłoniętej w wykopie nr 4. W jego górnej części występował drobny gruz ceglany, a nieco głębiej znajdowały się też duże kawałki cegieł. Cechą wyróżniającą te nawarstwienia była obecność dużych płatów wysuszonej gliny przemieszanej z wapnem, na której zachowały się odciski cegieł. Przypuszczać zatem można, że budynek ten był otynkowany. Znalezione wśród nich również fragmenty kafla i nieliczne ułamki ceramiki. W pobliżu budynku uchwycono

⁵ Być może zastosowano układ przemienno-wozówkowo-główkowy bez określonego wątku.

pierwotny poziom gruntu, z leżącą na nim *in situ* cienką warstewką wapna. Tworzyła ona prostokątny zarys, w którego środkowej części wapno ułożone było pasmami, na przemian z szarym zglinionym piaskiem i czerwonałą gliną.

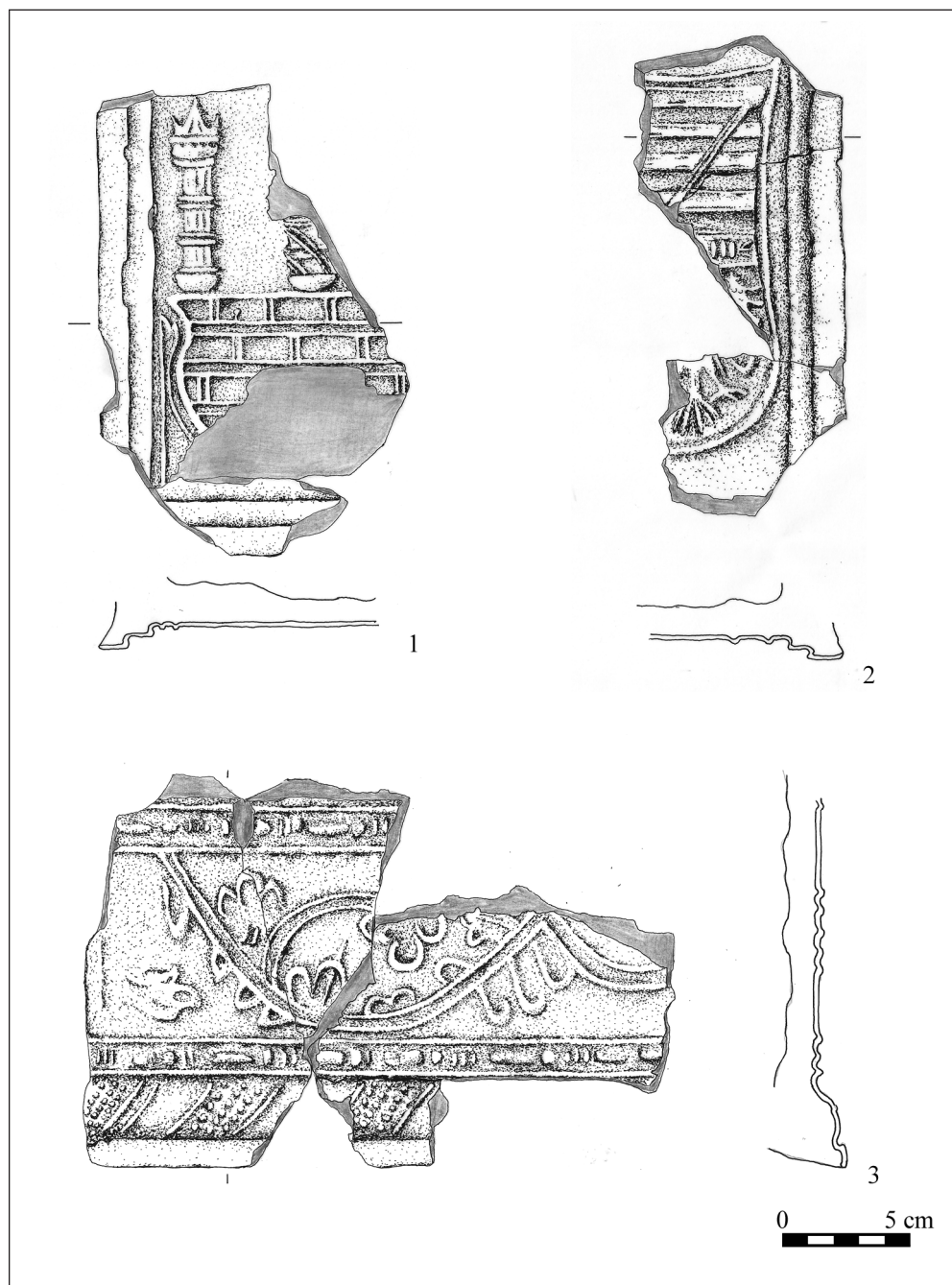
W materiale budowlanym z wykopów 4 i 5 przeważały cegły *palcówki*, o wymiarach wynoszących zazwyczaj 260–265 mm x 120–143 mm x 70–86 mm. Jedynie nieliczne charakteryzowały się nietypową długością 255 i 280 mm lub wysokością sięgającą 95 mm, albo też nieprzekraczającą 60–65 mm. Stwierdzono również nieliczne cegły o gładkiej powierzchni, o wymiarach nieodbiegających jednak od pozostałych. Na kilku ceglach zachowały się pozostałości zaprawy wapiennej, której kawałki wystąpiły również luzem. Drugą kategorię znalezisk budowlanych stanowiły płytki ceramiczne. W gruzowisku znaleziono łącznie 21 płytek zachowanych w całości oraz ponad 300 we fragmentach. Należały one do dwóch kategorii. Mniejsze z nich miały wymiary 150–160 mm x 150–160 mm x 28–35 mm, zaś większe 180–190 mm x 175–190 mm x 40–50 mm. Od tych wymiarów zdarzały się jednak odstępstwa, gdyż niektóre płytki miały niestandardową wysokość 24–25 mm, a także nieco poniżej 40 mm lub powyżej 50 mm (do 57 mm). Do wyjątkowych należały również nieliczne płytki o wymiarach 170 mm x 175 mm lub o długości ok. 200 mm, a nawet 243 mm. Osobną kategorię stanowiły płytki o jednej powierzchni zdobionej reliefem (ryc. 6a i b). Znaleziono kilka zabytków tego rodzaju, o wzorach utworzonych z przecinających się linii, kół i jodełki. Ich wymiary na ogół nie odbiegają od standardowych, a jedynie trzy fragmenty pochodzą z płytek większych, o wymiarach 200 x 200 mm, a nawet do 243 mm.

Liczną grupę znalezisk stanowiły kafle, których znaleziono ponad 700, zazwyczaj drobnych fragmentów. Wśród nich wyodrębniono egzemplarze wykonane na kole oraz w matrycach. Na szczególną uwagę zasługują renesansowe wypełniające kafle środkowe z profilowaną ramką, o licach zdobionych ornamentem reliefowym. Do najciekawszych zaliczyć można egzemplarze z motywami herbowymi, pokryte szklivami w kolorach niebieskim, żółtym, zielonym i białym (ryc. 4: 1–2; 5). Godła umieszczone były zarówno w tarczy herbowej, jak i bez niej. Inną grupę tworzyły profilowane kafle gzymsowe. W górnej partii prostokątnych płytek umieszczony był motyw stylizowanych wici roślinnych, zaś w dolnej – wypukły, poprzecznie prążkowany pas. Egzemplarze te pokryte były wielobarwnymi szklivami ołowiowo-cynowymi, w kolorach białym, niebieskim, żółtym i zielonym (ryc. 4: 3). Ponadto znaleziono fragmenty kafla formowanych na kole garncarskim, wśród których najlepiej zachowane były okazy o otworach w kształcie zbliżonym do kwadratu i *karbowanych* ściankach. Ten typ można datować najprawdopodobniej od 2. połowy XVI do XVIII w⁶.

Żelazne gwoździe z tej części stanowiska (64 sztuki) mają zazwyczaj niewielkie rozmiary, a jedynie kilka z nich to większe egzemplarze, o grubszych trzpieniach, służące zapewne do zbijania niedużych konstrukcji drewnianych.

Poza tym z tej przestrzeni stanowiska pozyskano jedynie bardzo nieliczne ruchome materiały zabytkowe. Szczególnie niewielką jest liczba ceramiki naczyniowej – zaledwie nieco powyżej 100 fragmentów. Wśród nich wyróżnia się kilka egzemplarzy z glin wypalających się na biało, stanowiących bez wątpienia importy. Znaleziono także żelazną sprzączkę, dwa okucia brązowe, monetę – stosunkowo rzadko spotykany szeląg elbląski z początku XVI w. oraz oszlifowany agat (ryc. 7).

⁶ Za pomoc w opisie kafla serdecznie dziękujemy Pani Marcie Garas.

Ryc. 4. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. białostocki. Kafle renesansowe z wykopu nr 5 (rys. M. Garas)

Fig. 4. Suraż, site 21 (*Piszczewo*), Białystok county. Renaissance stove tiles from trench no. 5 (illus. M. Garas)

Ryc. 5. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. białostocki. Kafel heraldyczny z wykopu nr 5 (fot. D. Krasnodębski)
 Fig. 5. Suraż, site 21 (*Piszczewo*), Białystok county. Heraldic tile from trench no. 5 (photo D. Krasnodębski)

Ryc. 6. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*), pow. białostocki. Zdobione gliniane płytki z wykopu nr 5 (fot. D. Krasnodębski)
 Fig. 6. Suraż, site 21 (*Piszczewo*), Białystok county. Decorated clay tiles from trench no. 5 (photo D. Krasnodębski)

Ryc. 7. Suraż, stan. 21 (*Piszczewo*). Oszlifowany agat z wykopu nr 4 (fot. M. Osiadacz)
 Fig. 7. Suraż, site 21 (*Piszczewo*). Polished agate from trench no. 4 (photo M. Osiadacz)

Wykopy oznaczone nr 1–3 wytyczono na obrzeżu drugiego wzniesienia znajdującego się w środkowej części uroczyska. W trakcie badań ustalono, że nie jest ono tworem geologicznym, ale powstało w wyniku nasypiania kilku warstw zglinionej ziemi, o łącznej miąższości dochodzącej do 1 m. Najbardziej interesująco przedstawiały się odkrycia poczynione w wykopie nr 3, usytuowanym w jego wschodniej, nieco podwyższonej części, mającej kształt kolisty o średnicy ok. 10–15 m. Górną część nasypu stanowiła tam brązowa, twarda i zgliniona ziemia, miejscami zawierająca niewielką ilość węgielków. Niższe poziomy tworzyły jeszcze dwie warstwy. Pierwsza z nich to plamista ziemia, pod względem struktury zbliżona do humusu pierwotnego, w spągu nieco bardziej zgliniona i błotnista. Najniższa zaś składała się z szarego, bardzo lekko zglinionego piasku z dużą ilością brązowych plamek. Wszystkie one zawierały niewielką liczbę drobnych ułamków cegieł i płytek ceramicznych, pojedyncze fragmenty szkła i ceramiki oraz liczne gwoździe. Od strony wschodniej nasyp kończył się na linii utworzonej przez cztery wielkie głązy, ułożone na krawędzi wzniesienia. Znajdowały się one na głębokości ok. 0,2 m od współczesnego stropu humusu, a ich górna część tworzyła idealnie płaską powierzchnię. Od spodu głązy ustabilizowane były mniejszymi kamieniami i kawałkami cegieł. Na wschód od nich teren wyraźnie się obniżał, zaś różnica poziomów dochodziła do 0,6–0,7 m. Nawarstwienia odkryte w dwóch pozostałych wykopach (nr 1 i 2), umiejscowionych w zachodniej i południowej partii wzniesienia, potwierdziły obecność sztucznego nasypu. Przyniosły również informację o otaczającym go od zachodu i południa rowie, którego istnienia nie stwierdzono od wschodu. Było to płytkie zagłębienie o szerokości dochodzącej do 2 m i głębokości nieprzekraczającej 0,7 m. Inaczej niż to miało miejsce w wykopie nr 3, krawędzi wzniesienia nie zamykały duże głązy, a jedynie bruki składające się z niewielkich kamieni i fragmentów cegieł, znajdujące się na głębokości ok. 0,4 m od powierzchni ziemi. Ponadto w wykopie nr 2 równoległe do pasa kamiennie-ceglanego, ale nieco bliżej środka wzniesienia, odkryto niewielki bruk ułożony z samych otoczków. Wydaje się, że brak dużych głązów wytłumaczyć można faktem, iż mogły one zostać wyciągnięte w późniejszym okresie, na co wskazują widoczne na powierzchni zagłębienia. Podobnie jak w wykopie nr 3, w warstwach nasypu w sondażach nr 1 i nr 2 oraz w wypełnisku rowu znajdowała się bardzo duża liczba gwoździ żelaznych, zazwyczaj drobny gruz ceglany, niewielkie fragmenty płytek ceramicznych, jak również pojedyncze ułamki ceramiki, kafli płytowych i wykonanych na kole oraz szkła.

Poza znacznie większą miąższością warstw tworzących nasyp oraz występującymi na obrzeżu głązami, wykop nr 3 odbiegał od pozostałych także pod względem złożoności odkrytych tu struktur. W jego zachodniej połowie, tuż pod humusem, natrafiono bowiem na fragment słabo zachowanej posadzki (?), ułożonej z płytek ceramicznych o wymiarach 190–195 mm x 170–185 mm x 45 mm. Struktura ta uchwycona została na szerokości 1,6 m i długości dochodzącej do 3 m, a jej środkowa i zachodnia część zostały w znacznym stopniu zniszczone. Płytki ułożone były bezpośrednio na warstwie zglinionej ziemi, o miąższości ok. 0,25 m. Poniżej znajdowała się czworokątna konstrukcja (krypta ?) o wymiarach ok. 1 m x 1,3 m i wysokości dochodzącej do 0,4–0,45 m, zbudowana z pięciu poziomów spojonych gliną cegieł *palcówek*. Robiły one wrażenie ułożonych dość przypadkowo, niektóre ustawiono nawet w poprzek linii muru, w taki sposób, że ich połowa wystawała na zewnątrz. Wymiary cegieł wynosiły 245–257 mm x 125–135 mm x 70–80 mm. We wnętrzu konstrukcji, na poziomie najniższej warstwy cegieł, odkryto zarys prostokątnej jamy o głębokości ok. 0,2 m, która w zachodniej części została zniszczona przez późniejszy wkop. W jej wschodnich narożnikach znaleziono pięć żelaznych gwoździ, z których dwa były ustawione pionowo, pozostałe zaś

pod niewielkim skosem. Wydaje się zatem, że pierwotnie znajdowała się w niej zbita gwoździami skrzynia, być może trumna. Pomimo braku kości obiekt ten można interpretować jako grób, prawdopodobnie dziecięcy, umieszczony w prowizorycznej ceglanej krypcie.

Na zachód od krypty, na głębokości ok. 0,7 m od powierzchni ziemi, natrafiono na grób mężczyzny zmarłego w wieku ok. 50 lat⁷. Zmarły ułożony był na wznak, po osi wschód–zachód, z głową skierowaną na zachód i rękami złożonymi na biodrach. W jego czaszce, w okolicy skroni, widoczny był niewielki okrągły otwór, pochodzący najprawdopodobniej od kuli. Północno-wschodnia część grobu została zniszczona przez późniejszy wkop. Kości lewej nogi szkieletu nie zostały jednak rozrzucone, ale złożone w innej części grobu. Ten sam dół, o kołistym kształcie, średnicy ok. 0,8 m i głębokości ponad 1 m głębokości, zniszczył również zachodnią partię krypty i naruszył większą część znajdującej się wyżej posadzki. W jego górnej części znaleziono kilkanaście ułożonych kosić, przepalonych kamieni i węgielki drzewne. Natomiast na głębokości ok. 0,5 m w centralnej części tej jamy natrafiono na wbity pionowo fragment niespalonego drewnianego słupa. Charakter ziemi tworzącej wypełnisko grobu i wkopu nie różnił się od tej, z której zbudowany został nasyp, co uniemożliwiło dokładne określenie ich granic.

Dodatkowe utrudnienie w interpretacji stanowi także brak widocznych wkopów, w tym także tych związanych z budową krypty. Wydaje się, że najstarsza w tej grupie jest krypta, do budowy której użyto cegieł pochodzących z rozebranych budynków stojących na nadrzecznej skarpie (wykopy nr 4–5). Jakkolwiek ich wzajemne relacje nie są do końca jasne, to jednak obie struktury przecięte zostały przez wkop, który zniszczył zachodnią część konstrukcji oraz lewą część szkieletu.

We wszystkich trzech wykopach w warstwach nasypu i jego otoczeniu znaleziono ok. 450 gwoździ żelaznych. Większość z nich odkryta została w jego górnych poziomach, jednak część pochodzi również ze spągu tej struktury. Największa liczba gwoździ (ok. 370 sztuk) wystąpiła w wykopie nr 2, usytuowanym w południowej części wyniesienia. Wśród nich wyróżniono kilka kategorii, wśród których najliczniejsze są średniej wielkości gwoździe, służące do zbijania zapewne lekkich konstrukcji oraz małe gwoździki, wykorzystywane zapewne przy szalowaniu budynków.

W warstwach nasypu znajdowały się ponadto liczne, zazwyczaj niewielkie fragmenty cegieł, wśród których przeważały *palcówki*⁸. Znaleziono również kilkadziesiąt drobnych fragmentów płytek ceramicznych, o dł. 190–195 mm, szer. 170–185 mm i wys. 45 mm, nieliczne ułamki kafla garnkowych i płytowych (ok. 30 sztuk) i kilkadziesiąt drobnych fragmentów szkła. Materiał ceramiczny jest bardzo nieliczny i mocno rozdrobniony. Obejmuje ok. 400 zazwyczaj niewielkich ułamków naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych, wśród których są zarówno garnki, jak i naczynia stołowe. Można wyróżnić egzemplarze tzw. tradycyjne, wykonane techniką ugniatania lub taśmowo-ślizgową, jak i toczne (tzw. siwaki i naczynia szklwione), które występują jednak w mniejszości. Ze względu na zły stan zachowania trudno określić formę większości naczyń. Można jedynie przypuszczać, że *gross* fragmentów charakterystycznych pochodzi z garnków, ale występują również nieliczne ułamki misek, dzbanów, kubków i pokrywek.

Ponadto w warstwie humusu współczesnego znaleziono monetę z czasów wojen szwedzkich, a w nasypie kulę do muszkietu i fragment glinianej fajki.

⁷ Wstępna ekspertyza antropologiczna wykonana została przez dr. Łukasza Maurycego Stanaszka z PMA w Warszawie.

⁸ Właściwsze byłoby jednak określenie cegły *bruzdowane*.

Odkrycia dokonane na uroczysku Piszczewo w Suraziu stanowią bardzo ciekawy epizod w dziejach jednego z najstarszych podlaskich miast. Rozwinęło się ono z położonych nad brzegiem Narwi wczesnośredniowiecznej osady i grodziska, w okresie późnego średniowiecza, wyrastając do roli lokalnego ośrodka władzy na zachodnim pograniczu Księstwa Litewskiego [Krasnodębski 2006: 68n.; Krasnodębski, Olczak 2014]. W 1445 r. Suraz otrzymał prawa miejskie [Jarmolik 1995], których przyznanie przyczynić się musiało do jego dalszego rozwoju. Piszczewo położone jest w odległości 1 km na zachód od ówczesnego miasta i oddzielone od niego podmokłymi łąkami. Wydaje się, że już teraz stwierdzić można z całą pewnością, iż znajdowały się tam budowle, z których jedynie część mogła pełnić funkcje mieszkalne. Wskazuje na to bardzo niewielki udział w materiale zabytkowym ceramiki naczyniowej i innych znalezisk o charakterze osadniczym, typowych dla miejsc trwale zasiedlonych⁹. Nietypowe dla zwykłej osady z przełomu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych są także pozostałości zabudowy, jak również obronny charakter samego miejsca, które przez dużą część roku było trudno dostępne z powodu wysokiego stanu wody¹⁰.

Badania wykopaliskowe potwierdzają zatem przypuszczenia historyków oraz przekazy ustne mówiące o istnieniu na Piszczewie kościoła¹¹. Interpretacja odkrytych struktur nie jest jednak łatwa i na obecnym etapie rozpoznania stanowiska w dużej mierze musi się opierać na domysłach. Mamy bowiem do czynienia z dwiema budowlami (czy może raczej zespołami), z których jedna odkryta została w wykopach nr 1–3, zaś dwie dalsze w wykopach 4 i 5. Te ostatnie, najprawdopodobniej chronologicznie starsze niż odkrycia z wykopów 1–3, zbudowane zostały na niewielkim sztucznie usypanym wzniesieniu, znajdującym się na nadbrzeżnej skarpie. Krawędź tego wzgórza została otoczona płytkim rowem, który po zasypianiu posłużył jako miejsce do ułożenia dużych kamieni, służących do wzmocnienia jego podstawy i ustabilizowania podłoża. Wzniesiono tu dwa budynki ceglane lub ceglano-drewniane. Pierwszy z nich, z którego odsłonięto fragment półkolistej podmurówki i ułożoną z płytek posadzkę, mógł mieć charakter sakralny. Wskazywać by na to mógł jej półkolisty kształt, prowadzący na myśl kaplicę. W odległości ok. 4 m od niej, w kierunku północnym, znajdował się drugi budynek ze ścianami również posadowionymi na ceglanej podmurówce, ustabilizowanej dodatkowo brukiem kamiennym. Najprawdopodobniej w obydwu budowlach znajdowały się piece kaflowe oraz ceglane posadzki, w których oprócz płytek o gładkiej powierzchni użyto także egzemplarze pokrytych ornamentem. Wystąpiły one w trzech różnych wielkościach, co może wskazywać na ich odmienną funkcję lub użycie w kilku pomieszczeniach. Na szczególną uwagę zasługuje znaleziony w wykopie 4 oszlifowany w kształt ośmiościanu agat, mogący pochodzić ze zdobienia monstrancji, kielicha lub pierścienia. Z funkcjonowaniem budynków związany jest także znaleziony w warstwie humusu pierwotnego szeląg elbląski, który był w obiegu w pierwszej połowie XVI w. Na taką chronologię wskazują również renesansowe kafle piecowe oraz fragmenty ceramiki. Oba budynki wzniesione zostały na nasypie, w którym znalazły się drobne materiały budowlane (fragmenty cegieł, zaprawy wapiennej i gwoździ) pochodzące prawdopodobnie z jakichś starszych budowli. W sąsiedztwie tego miejsca widoczne jest

⁹ Pomijając już brak kości zwierzęcych, co może być również spowodowane charakterem gleby.

¹⁰ W źródłach z XVI–XVIII w. *Piszczewo* nazywane jest wyspą.

¹¹ Bardzo ciekawą interpretację źródeł historycznych zaproponowała M. Wróbel w tekście przygotowanym na potrzeby monografii Suraza [Wróbel 2015].

na powierzchni duże sztucznie wykopane zagłębienie o owalnym kształcie i wymiarach ok. 15 x 12 m, mogące stanowić pozostałość niewielkiej sadzawki.

Drugi, najprawdopodobniej młodszy zespół budynków sakralnych związany jest z większym wzniesieniem, znajdującym się w środkowej części uroczyska. Również ono usypane zostało z ziemi zawierającej pozostałości gruzowiska pochodzącego zapewne z rozebranych wcześniej starszych budowli. Obecność, także w jego niższych warstwach, dużej liczby niewielkich gwoździ żelaznych wskazuje, że już wcześniej mógł znajdować się tu drewniany budynek oszalowany deskami. Podczas jego rozbiórki (lub przebudowy) zerwano szalunek, a pochodzące z niego gwoździe trafiły do ziemi, po czym zostały z nią zgarnięte podczas podwyższania terenu pod stawianie kolejnej (?) konstrukcji. Jej pozostałościami są widoczne na powierzchni i odkryte w wykopie nr 3 głązy, na których prawdopodobnie ustawiono ściany. Śladem fundamentów mogą być także niewielkie bruki odsłonięte w wykopach 1 i 2. Towarzyszące im rowy mogły służyć do odprowadzania wody z bezpośredniego sąsiedztwa kościoła. Również ta młodsza budowla była zapewne oszalowana, o czym świadczy kilkaset małych gwoździ znalezionych w wyższych partiach nasypu. Godne zastanowienia jest widoczne we wschodniej części tego założenia koliste (?) wzniesienie. Być może budowa nowego kościoła ograniczała się tylko do tego miejsca lub z jakiś względów chciano wyróżnić właśnie tę część świątyni (prezbiterium?). Przesłanki mówiące o datowaniu tej części stanowiska ograniczają się do nielicznych fragmentów ceramiki i kafli, które wskazują, że powstał on nie wcześniej niż na początku XVII w. Z opisanymi budowlami nie mają natomiast związku odkryta w wykopie nr 3 krypta i znajdujący się w jej sąsiedztwie grób. Ich obecność wskazuje jednak, że pamięć o sakralnym charakterze tego miejsca funkcjonowała w lokalnej społeczności również w późniejszym czasie. Świadczy o tym również znalezienie w miejscu krypty relikwii drewnianego słupa, pochodzących być może z ustawionego tam krzyża.

Badania na uroczysku Piszczewo przyniosły zatem odkrycie kilku budynków o sakralnym lub reprezentacyjno-sakralnym charakterze. Budowle znajdujące się na skarpie rzecznej można datować na 1. połowę XVI w., natomiast te położone w środkowej części wyspy są prawdopodobnie młodsze i pochodzą z XVI–XVII w. Na obecnym etapie badań trudno udowodnić tezę historyków, że znajdowała się tu świątynia zbudowana już na początku XV w. przez księcia Witolda, jakkolwiek pewne przesłanki wskazują, że odkryte tu relikty zabudowy nie były najstarszą konstrukcją ceglana wzniesioną w tym miejscu¹².

Źródła historyczne wiążą Piszczewo z osobą Franciszka ze Lwowa, plebana suraskiego i biskupa kijowskiego, który w 1529 r. jako pierwszy zakupił lub dokupił tu ziemię, powiększając dobra plebańskie [Wróbel 2012: 331–332]. Zagospodarowanie tego miejsca wiązać należy jednak z jego następcą Józefem Jasieńskim, proboszczem suraskim w latach 1536–1560. Skonfliktowany z mieszczanami miał postawić *swoją* świątynię i *rezydencję* plebańską w miejscu odosobnionym, a jednocześnie stosunkowo blisko Suraza [Wróbel 2015: 11]. Ważna informacja zawarta jest także w rejestrze pomiarowym z 1562 r., w którym jest mowa o *starym* kościele parafialnym [Maroszek 1995: 42]. Przypuszczać zatem można, że na Piszczewie istniał już wówczas *nowy* kościół, którego budowniczym był właśnie Jasieński. Nie zachowały się natomiast żadne informacje dotyczące innych znajdujących się tam budowli. Być może spowodowane to było faktem

¹² Zachowanych *in situ* konstrukcji nie rozbierano i eksplorowano, za wyjątkiem górnych poziomów narożnika konstrukcji 130. Po zadokumentowaniu i zabezpieczeniu, zgodnie z decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, pozostawiono je do dalszych badań. Wydaje się, że najwłaściwszą formą postępowania będzie odsłonięcie całej powierzchni posadzki wraz z murami i zabezpieczenie jej dla celów edukacyjno-turystycznych.

ich krótkiej egzystencji i rozebraniu wkrótce po śmierci fundatora. Sama świątynia mogła jednak przetrwać do początków lub połowy XVII w., gdy na skutek protestów mieszczań została rozebrana i przeniesiona w miejsce przy rynku, na którym stał kościół parafialny. Informacja ta jest jak najbardziej wiarygodna, jako że zapisana została w około 100 lat po tym wydarzeniu, gdy pamięć o nim była jeszcze stosunkowo świeża [Sokół, Wróbel 2010: 245–251; Wróbel 2015].

Badania na suraskim Piszczewie stanowią bardzo ciekawe połączenie wyników dociekań historycznych i archeologicznych. Ci ostatni, zainspirowani przekazami źródeł pisanych dostarczyli świadectw kultury materialnej, stanowiącej z kolei bodziec do kolejnych interpretacji historycznych. Wydaje się, że dzięki temu jesteśmy coraz bliżej poznania i zrozumienia zachodzących procesów historycznych.

L i t e r a t u r a

Jarmolik W.

- 1995 *Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów*, Białostoczczyzna 3(39), 1–7.

Krasnodębski D.

- 2006 *Badania instytutu Archeologii i Etnologii PAN na terenie województwa białostockiego (podlaskiego) w latach 1990–2005*, [w:] H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, Białystok, 63–84.

Krasnodębski D., Olczak H.

- 2014 *Suraż w świetle badań archeologicznych z lat 2001–2002*, [w:] *Małe miasta. Perspektywa archeologiczna*, Acta Collegii Suprasliensis XVII, 177–190.

Maroszek J.

- 1995 *Układ przestrzenny miasta Suraża*, Białostoczczyzna 3(39), 37–55.

Pawlata L.

- 2008 *Znaleziska archeologiczne Władysława Litwińczuka i ich znaczenie dla poznania specyfiki okolic Suraża*, Podlaskie Zeszyt Archeologiczne 4/2008, 102–209.

Pirożnikow E.

- 2015 *Gatunki roślin dziko rosnących użytkowanych w przeszłości na stanowisku Suraż, stan. 21 (Piszczewo)*, maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.

Sokół M., Wróbel W.

- 2010 *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraż.

Stafiński A.

- 1937 *Z przeszłości Suraża*, Białystok.

Wróbel M.

- 2015 *Rola Piszczewa w najstarszych dziejach Suraża w świetle źródeł archiwalnych i dotychczasowych badań historycznych*, maszynopis w archiwum IAE PAN.

Wróbel W.

- 2012 *Franciszek ze Lwowa (ok. 1475–1536), kanonik łucki i biskup kijowski. Próba biografii* [w:] W. Bukowski i T. Jurek (red.), *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, t. I, Kraków, 321–336.

Dariusz Krasnodębski, Hanna Olczak

REMAINS OF THE OLDEST CHURCH IN THE AREA OF SURAŻ AT PISZCZEWO FOREST WILDERNESS, PODLACHIAN VOIVODESHIP (SITE 21, AZP 41–85/3)

S u m m a r y

Remains of buildings, provisionally dated to 16th – 17th C, are located approx. 1 km south of Suraż, on a small *island* situated among the meadows lining the Narew River. Brick foundations preserved in the soil were discovered in the river valley slope, located in the eastern part of the wilderness, in the course of archaeological research performed in late spring 2014. They belonged to two buildings, one of which had a tile floor. Brick rubble which covered them contained a high number of tiles that came from a ceramic stove, both thrown on the wheel, and of slab type. Polychrome slab tiles ornamented with reliefs, dated to the 16th C, are particularly interesting. The structures in question were situated on a small artificial elevation on the river valley slope. The third building, with the only preserved part in the form of an anthropogenic ground elevation surrounded with large stones resembling sill plates, was situated in the central part of the wilderness. An empty brick crypt covered with soil and a burial of a man were discovered in its eastern part.

On the basis of archaeological and written sources, the artefacts and features found at the site could be associated with Józef Jasiński, who fulfilled the function of the parish priest in 1536–1560. Involved in a conflict with the inhabitants of the town, he was supposed to have built a church and a parish priest residence. It was the *new* church, distinguished from the *old* parish church in the survey register from 1562. It appears most likely that the residential buildings were deserted soon after the death of the founder, and the church survived until the beginning or middle of the 17th C, when it was disassembled and moved to the town.